

MONUMENTS ORHON-YENISEIASA MEANS OF EDUCATION TO SPIRITUALLY MORAL VALUES

ОРХОН ЕНИСЕЙ ЕСКЕРТКІШТЕРІ – РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА ТӘРБИЕЛЕУ ҚҰРАЛЫ

SAIPOV A.A.

Professor, L.N Gumilyov Eurasian National University, saipov1954@mail.ru

MURATBAYEVA G.A.

Professo, Kazakh State Women's Teacher Training University muratbaeva11@mail.ru

SADYKOVA D.A

Lecturer of history, Almaty city, Kazakhstan

Annotation

The author in this article examines issues of upbringing of spiritual and moral values of students through the study Orhono- Yenisei monuments, as the oldest written records of the Turkic-speaking peoples. The author dwells on the meaning of writing shades found on the banks of the Orkhon River in northern Mongolia, which contained a lengthy poetic narrative, consisting of long lines and represents the epitaph carved on the stone in honor of the seventeenth Hagan Vostochnotyurkskogo Kaganate Bilge - Kagan (former name Mogilany) and younger brother, the Crown Prince, the valiant commander - commander Kul-tegin.

Резюме

Автором в данной статье рассмотрены вопросы воспитания духовно-нравственных ценностей обучающихся на основе изучения Орхоно- Енисейских памятников, как древнейших письменных памятников тюрко-язычных народов. Автор останавливается на смысловых оттенках письменности, обнаруженных на берегу реки Орхон в северной Монголии, которые содержали пространное поэтическое повествование, состоящее из длинных строк и представляющее собой эпитафию, высеченную на камнях в честь семнадцатого кагана Восточнотюркского каганата Бильге - кагана (прежнее имя Могилян) и его младшего брата, наследного принца, доблестного полководца – военачальника Кюльтегина.

Бүгінгі таңда жастарға рухани тәрбие мен білім беру мәселесі адамның өмірді танып-түсінуіндегі құндылық, табиғатпен үйлесімділікте ұстай білуімен бағаланады.

Тәрбие – қоғамдық тәжірибені білім, жеке тұлғаның теориялық және практикалық ілімдерді меңгерудегі құзыреттілігі мен шығармашылығы, әлеуметтік және рухани қарым-қатынастағы түрлі іс-әрекеті. Демек, жеке тұлғаның рухани-адамагершілік құндылықтарға бағыттау мәселесі ең алдымен, оның жете түсінуі мен тәрбие алуы, өз пікірі мен жинақтаған тәжірибесін сыни тұрғыдан тануға, соның негізінде адами қасиеттерді өз бойына сіңіре білуіне бағыт-бағдар берілуінде.

Сондықтан да рухани-адамгершілік құндылықтар жеке тұлғаның ізгілік, мейірімділік, имандылық ұстанымдарын тәрбиелеуге, ақыл-ойы мен іс-әрекеттерін реттеуге, өмірдің құбылыстарын түсініп, қабылдауға септігін тигізетіні сөзсіз.

Өнердің барлық түрлері белгілі бір сатыда дамиды және өз көрермендеріне ие болады. Ал өнер иесі өз шығармаларында өмірдің көрінісіндегі кей дүниелерді бейнелеу арқылы шынайылықты айқындап береді. Негізінен, білім беру жүйесінде білім алушыларды өнер туындылары арқылы тәрбие беру мәселесі көркем шығармадан алған әсерінен туындайды. Дегенмен де, әрбір дәуірдің елеулі, мазмұнды оқиғаларын өз заманының белгілі ақын-жазушылары дастан-жырларға, ойшылдары оны шынайы тарих-шежіреге айналдырып, ал шеберлер сәулет өнерінде бейнелеп қалдырған. Сондай бүкіл түркі халықтары мәдениетінің тарихында өшпес орын алатын ескерткіштердің мәні өте зор. Бұл орайда құнды рухани мұралардың қазақ жерінде де көптеп жасалғандығы біздің халқымыз мақтан тұтып, оның құндылығын ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп келеді. Көне дәуір мәдениетінің өшпес мұрасы бүгінгі күнге дейін өз жалғасын тауып, сақталып, өшпес мұралардың бірі, бүкіл әлемге әйгілі болған ақын тас, жыршы тас – Орхон ескерткіштері (VIII ғ.).

Бұл ескерткіштердің ұрпаққа қалдырар ізгілігі мен мәнділігі мол. Әрбір көне ескерткіштің көрінісі сол дәуірдің оқиғалар мерзімі мен жазу стилі жағынан ескі түркі жазуының соңғы – жаңа дәуірін танытады. Оның бер жағында Орхон жазулары, көптеген ғалымдар еңбектерінде айтылғандай, халық арасына кеңінен таралғаны дәлелденеді.

Күлтегін ескерткіштерінде мынадай сөйлемдер кездеседі: «Түркі салқын тиып, ел еткендерінді де мұнда бастым, жаңылып кеткендерінді де мұнда бастым. Барлық сөзімді айтар мәңгілік тасқа бастым, бұдан қарап біліңдер түркінің қазіргі халқының бектері» – дейді [1].

Орхон ескерткіштері оқып-үйрену арқылы білім алушыларды ерекше ойға бөлейтіні белгілі. Ал оның ойы, сезінуі, есте сақтауы - бір орта, ал сол ортадағы көріністер кез келген өнер туындысы ретінде мәңгі өмір сүреді. Көптеген ғалымдар өз кезегінде мұндай тарихи туындыларды өскелең ұрпаққа қатысты өз ойларын түсіндіреді. Айталық, Б.Неменский өз пікірін былайша тұжырымдайды: «Әр туынды – бұл тек қана жеке қадам емес, жеке ашылу, жеке сәттіліктер немесе сәтсіздіктер – өйткені бұл қадам, тәжірибе, сәттілік немесе қателік және барлық ұрпаққа, өз уақытында, өзін танытатын қадам.

Білім беру үдерісінде тиімді қолданылған өнер туындылары білім алушыларды сол шығарманың тарихи мазмұнын түсінуге, тілі мен дінін, кейіпкердің жан дүниесін қабылдауға бағыт-бағдар алып, өзінің ішкі жан дүниесіне жаңалық ретінде қабылдауы керек.

Білім алушылар мұндай тарихи мазмұнды ескерткіштерді қабылдап, одан туындаған ойлардан кейін өзін-өзі тексеріп, қандай ойға бөленгенін ортаға салып отыруы қажет. Әйтпесе, өнердің ең басты жасаушысы - халықтың жан дүниесімен санасып, өзінің бүкіл болмысымен жақсы қасиеттерін саналы түрде тәрбиелейді.

Ең бастысы, суретші өзінің шеберлігін және табиғат берген сыйын пайдалана отырып, үлкен өнер туындысын жасау қажет. Ал адам қиялынан туындаған үлкен өнерді көрермен терең түсініп, дұрыс қабылдай алмаса, суретші өнердегі өз орнын түсінуді әрі сезінуді жоғалтады. Суретшінің шығармасы арқылы бейнеленген халықтың күш-қуаты сол халықты рухани байытуға әрі өзін қоршаған ортаның әдемілігі мен әсемдігін жаңа деңгейге көтеруге қызмет етуі тиіс.

Суретшілер кашанда қоғамның, өз уақытының барлық рухани қазыналарын аса терең сезінуші адамдар болып есептеледі. Өйткені, суретшінің негізгі мақсаты – адамның жан дүниесін тану. Ол өз танымын адамның жан дүниесін тану еркінің нәтижесінде емес, қайта ол туралы өзінің түсінуі мен ойлауын және айналадағы ақиқат шындықты қабылдаудың қажеттілігі нәтижесінде жасайды.

Өнер туындылары білім алушылардың әлемді тануының, сезінуінің және түсінуінің жаңа көрінісі ретінде білім саласында айрықша көңіл бөлінеді. Сондықтан да, өнер – адамзатты өмір шындығына жетелеп, рухани-адамгершілік құндылықтар бағдарын қабылдауға, бойында имандылық ұстанымдарын тәрбиелеуге, ақыл-ойы мен іс-әрекеттерін реттеуге, ал негізгі түйіні – білім алушылар қоршаған ортадағы, дүниедегі, болмыстағы көзқарасты, қарым-қатынасты көркемдік тұрғыда үйлесімді бейнеленген тарихи ескерткіштерді оқып, зерлеуге септігін тигізеді.

Өнер туындыларының көркемдік құндылықтарын қабылдауда білім алушы белгілі бір нақтылы тарихи жағдайларға шолу жасап, ғылыми ізденістерге жол ашады, сонымен бірге оның қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық жағдайларды жете түсініп, әлеуметтік ортада қоғам мүшелерімен алуан түрлі қарым-қатынасқа түсу арқылы өз мәдениетін дамытып, меңгерген білік-дағдыларын кәсіби іс-әрекетінде шыңдайды.

Демек, қоғам талаптарына сай, бүгінгі күні өмірдің өзгермелі жағдайына бейімделуге, шешім қабылдай білу сынды өзекті мәселелерді шешуде өнердің тәрбиелік маңыздылығы үлкен қуатқа ие. Өйткені, ғасырдан ғасырға өз мәнін жоғалтпай, қай уақытта да заманның әлеуметтік және рухани талаптарынан туындаған көкейкесті мәселені көтеретін, өнер туындысы көркем құбылыстар мен түрлі ағымдар туралы мағлұматтар беріп, олардың ішкі бірлігі мен үндестігін сақтап, білім алушылардың теориялық танымын тереңдетуге септігін тигізеді. Сонымен қатар, өнер мен шығармашылықтың күрделі негіздерін түсінуде, өнер туындыларының озық тәжірибесін зерттеуде білім берудің жаңа ұлттық моделін жасақтау қажеттілігі де осыдан туындайды.

Қазіргі заман талабы, керісінше, әр студент сабақ кезінде жаңа білім қосып қана қоймай, соны көбіне өзі игеріп, ізденіп, талдап, пікір таластыру деңгейіне жетіп, үнемі даму үстінде болуы қажет. Осыған орай, әлемдегі озық педагогикалық бағыт – жоғары білікті маман даярлау идеясын басшылыққа алу керектігін міндеттейді. Олай болса, дәстүрлі оқыту жүйесінің озық тәжірибесін үйреніп, оқытудың жаңаша әдістемелерді тиімді пайдалануды зерделеп отыру қажет.

Дәстүр – халықтың өміріндегі шындықтың бейнесі, оны жасаушы – халық. Ал халықтың әдет-ғұрпы дәстүрлі қоғамдық өмірдің материалдық жағдайының өзгеруімен сипатталады. Біздің халқымыздың ұлттық төл өнері өзімізді қоршаған дүниені танып-білудің, шығармашылық толғаныстың және рухани-адамгершілік тәрбие берудің қайнар көзі болып табылады. Сондықтан да, білім алушының рухани болмысы мен сезімін, әсемдікті түсіну қабілетін дамыту, адамгершіліктің ізгі қасиеттерін сіңіруге көмектесу, өнерге деген қызығуы мен сүйіспеншілігін ояту, шығармашылық және креативтік ойлау қабілетін арттыру бүгінгі жоғары оқу орнының профессор-оқытушылар қауымының басты міндеті.

Ежелден келе жатқан халқымыздың тұрмысынан тамаша озық дәстүрлердің сан алуан түрлерін байқауымызға болады. Ғасырлар бойы қалыптасқан халық мәдениеті, өнері оның ізгі тілектерін бейнелейді.

Ертедегі Орта Азия, Қазақстан жері дүние жүзіндегі өнер, білім, мәдениеті дамыған орталықтардың бірі болған. Әбу Райхан әл-Берунидің жазбаларына қарағанда, Орта Азияның ең ежелгі мемлекеттерінің бірі - Хорезм үлкен мәдениет орталығы саналған.

Біздің жыл санауымыздан екі мың жыл бұрын мұнда сәулет, мүсіндеу және бейнелеу өнері жоғары деңгейде дамыған. Мұндай көріністердегі көне ескерткіштер бейнесі бүгінгі күнге дейін өз әдібін жоғалтпай келеді. Жалпы Орта Азия мен Қазақстандағы бейнелеу өнерінің тамыры сонау неолит және қола дәуірінен басталады. Бұған Жасыбай мен Ұлытау маңындағы тастарға ойып салған суреттер дәлел, ою-өрнектер куә.

Ата-бабаларымыздың өмір салты көшпелі болғанымен, рухани болмысы көшпелі болған емес. Туған жерінің өзен-көлін, тау-тасын, орман-тоғайын, жан-жануар көзінің

қарашығындай қорғап аялай білген. Бабаларымыздың ұрпаққа деген өсиет үлгісі өнер арқылы жеткен. Сондықтан болашақ өнер саласы мамандарын тәрбиелеудегі ең басты Қасиеттердің бірі - өнерімізді алдымен көркем тілмен мәнерлеп баяндай білуге үйрету. Көркем сөз өрнектері арқылы көнеден келе жатқан рухани байлығымыздың құдыреттілігін алушының санасына ұялатып, оның шығармашылық қабілетін оятуға мүмкіндік мол болады.

Ауыз әдебиетіміздегі теңеу сөздер, бейнелік маржан сөздер арқылы айтылған жұмбақтар, халқымыздың мақал-мәтелдері, аңыз ертегілері, шешендік сөздері тікелей тәрбиемен байланысты. Атадан балаға, анадан қызына мирас болып келе жатқан қолданбалы-сәндік өнердің өзі ұлттық мәдениетіміздің дамуына өзіндік ықпалын тигізді. Бабаларымыздың сұлулық туралы талғамы киіз үйі арқылы көрініс тапқан. Өнер - ғасырлар қолтаңбасы, ата-бабалар тіршілігінің тірі куәгері, солардан қалған өпшес мұра. Солай екен, өнер алдағы уақытта да өз өрісін кеңейте түсері сөзсіз. Өйткені, көне жазбалар өнері есте өшпейді, тамыры тереңдеп, бұтақтарын кең жая бермек. Бұған ата - салтымыз бен дәстүріміздің қайта оралуы даңғыл жол ашып отыр.

Көне түркі жазбалары – рухани-адамгершілік тәрбиенің етене жақын буыны. Мұның өзі Аталмыш өнердің көркем бейнелеуінің ерекше түрі екендігінен туындайды. Көне түркі жазбаларының ескерткіштері кез келген түрі адамның танымдық мүмкіндігін кеңейтуге және рухани-адамгершілік тәрбиенің қыр-сырларын түсінуіне әсер етеді. Сондықтан да білім алушылардың рухани-адамгершілік сезімі мен талғамын қалыптастыруда көне түркі жазбаларының нақты бейнеленген көріністерін тусіне білуге баулуымыз қажет.

Көптеген әдебиеттерге сүйенетін болсақ, өнердің алғашқы түрлері өткен заманда ілгері тас ғасырында пайда болған. Бұл ескерткіштер үлгісінен, алғашқы өнер туындыларындағы тасқа басылған түрлі ою-өрнектер мен әр түрлі сурет-бейнелерден ежелгі қоғамда адамның еңбек етуіне үлкен мән берілгенін көреміз. Заман ағымының қай кезеңінде болса да, өнердің тарихи даму барысына қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер өз әсерін тигізген.

Ғасырлар бойы сақталып келе жатқан әсем ғимараттар, күмбезді сарайлар мен тас мүсіндер туралы құнды деректер көптеген ғалымдар еңбектерінде зерттелген. Мәселен, педагогикалық пәндер бағдарламасы бойынша «Орхон Енисей ескерткіштері» атты тақырыбындағы дәріс сабағы көне ескерткіштерді, түрік жазбаларының әдеби көріністерін зерделейді. Бұл орайда мультимедиялық технологияны тиімді қолдана отырып, білім алушыларға экран арқылы ұсынылған бейнежазба үзінділері арқылы тақырыпты жан-жақты, терең, көңілге қонымды етіп түсіндіруге болады («Орхон Енисей ескерткіштері» бейнежазба материалы) [2].

Бұл бейнежазба арқылы білім алушылар түркітануда бүгінгі Монғолия жеріндегі Орхон Енисей ескерткіштері туралы көптеген мәліметтермен танысады. Бейнежазба арқылы Орхон алқабы сан мыңдаған тарихи ескерткіштерге аса бай өлке екендігіне көз жеткізеді. Сонымен қатар, Орхон ескерткіштерінің Алтай, Қаңлай, Соян, Кеңтай тау жоталары, Гоби шөл даласы және осы таулы, жоталы, далалы алқаптағы Керумен, Хобда өзендерінің бойында Қырғыз, Қарасу, Қобсы көлдерінің жағауларына дейінгі өңірде сақталғанын тамашалайды.

Орхон ескерткіштері көшпелі этносаяси бірлестіктерінің Қаған, Янлу, Чур, Тархан және т.б. түрік бекзаттарына арналып жасалғанын біледі. Бұл арада қарапайым халықтардың тұрмыс-тіршілігіне арналған ескерткіштер де аталған. Олар алғаш табылған жер, су атауларымен аталып, ғылыми айналымға енген екен. Сөйтіп, әрі қарай студенттер келтірілген деректермен, мысалдармен танысады. Айта кететін жай, студенттер бейнежазба көріністерінен әрбір ескерткіштер кешені, тас үйіндісі, тастарда қашалған таңбалар, мәтіндер мазмұны туралы толығырақ мәлімет алады. Айталық, Күлтегін ескерткіш кешені жалпы Күлтегін өмірбаянына құрылған 68 жол мәтіннен тұрады. Ал енді Білге қаған ескерткіш кешені қамап туралы да қызықты деректер келтірілген. Білге қаған құрылысының ішкі қабырғаларында суреттер салынған. Деректерге қарағанда, бұл суреттердің өзіндік мәні бар

көрінеді. Осы қамал құрылысының сыртқы кенересі бойымен 100-ге 55 метр су ағарлар салынған. Ескерткіш көгілдір мәрмәр тастан жасалынған. Білге қаған ескерткіші тасбақа үстіне орнатылған. Оның төбесінде үш қос айдаһар бейнелеген. Бір жақ қапталындағы үшбұрышты шаршысында қаған таңбаларын білдіретін марал, елік, киік бейнелері өрнектелген.

Араб қарпімен жазылған ортағасырлық дүниелер қаншама жалпы түрік халықтары XVI ғасырға дейін оннан астам жазу үлгісін қолданып, пайдаланған кездерінде қыруар мұралар қалдырған [3]. Ұрпаққа өнеге болар атақты Күлтегін, Тонына, Білге, Бумын қағандар әрі тарихи, әрі әдеби дастан жыраулардың кейіпкерлеріне, сомды тұлғаларына айналды. Ардақты есімдерді ел жадында сақтау үшін сол заманның данагой данышпандары өркениеттің белгісі болып табылатын түркілік сына жазумен тас бетіне түсіргені барша әлемге мәлім [4].

Сонымен қатар, студенттер Шивээт, Хүйіс Толгой, Ел етміш, Тұнық-ұқ, Күлі-чұр, Алтын Тамған, Тархан, Чойр ескерткіштері туралы алған мәліметтерін ой елегінен өткізіп, олардың тарихи маңызына ой жібереді.

Мұндай көріністер білім алушыларға өнердің өміршеңдігі туралы ой салады, өнер туындыларындағы рухани-адамгершілік сезімдерін оятады. Сонымен қатар, жаңа тақырыпты меңгерту барысында хабарлау, баяндау әдістерін ұштастыра отырып, слайд көріністері арқылы білім алушыларды кәсіптік дағдыға, іскерлікке үйретуге мүмкіндік аламыз.

Кеңістік пен зат өте тығыз болғандықтан, білім алушылардың өмір шындығын бейнелеген әрбір көне қолтаңба көріністерінде кеңістік ұғымын қалыптастырудың маңызы зор. Өмірдегі қандай зат пен құбылыс болсын белгілі кеңістіктен (табиғаттағы дала көрішсі, белме іші, т.б.) табылады. Заттың кеңістіктегі орны оның алыс-жақындығына байланысты. Мәселен, бізге бір топ адамдар жақындап келе жатыр делік, онан алыста ауыл, өте алыста тау көрінеді. Бұл заттардың көлемдерін бір-біріне салыстырып айқындауға болады. Білім алушылардың рухани-адамгершілік сезімдерін арттырып, оның пәнге деген қызығушылығын ынталандыру үшін білім беру үдерісінде кең көлемде көрнекті құралдарды пайдалану қажет, сабақты түрлендіріп өткізуді көздеп, даярланған бейнежазба материалдары тақырыптың мазмұнын ашуға септігін тигізеді.

Білім беру үдерісінде студенттерге рухани-адамгершілік тәрбие беру, ұлттың ерекшелігін насихаттау, елге деген сүйіспеншілігін арттыру, оларды жан-жақты білімді етіп тәрбиелеу мақсатында еңбек ету - әрбір педагогтің міндеті. Қоғамдық қатынастар мен саяси-экономикалық саладағы өзгерістер тәуелсіз елдің білімді ұрпағын қайта тәрбиелеу қажеттілігін туындатады.

Өнер – ғасырлар қолтаңбасы, ата-бабалар тіршілігінің тірі куәгері, солардан қалған өшпес мұра. Солай екен, өнер алдағы уақытта да өз өрісін кеңейте түсері сөзсіз. Өйткені, көне түркі жазбаларының ескерткіштері есте өшпейді, тамыры тереңдеп, бұтақтарын кең жая бермек. Бұған ата-салтымыз бен дәстүріміздің қайта оралуы даңғыл жол ашып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бартольд В.В. Соч.,5.-М.,1968.-С.45
  - 2.«Орхон- Енисей ескерткіштері» бейнежазба материалы
- Ертедегі қазақ әдебиеті. Хрестоматия. Күлтегін (кіші жазу) Алматы, 1967,29 б.
- Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы, Аналілі. 1991.